

Sytuacja ekonomiczno-finansowa i prawna prywatnych majątków ziemskich w Polsce w okresie międzywojennym

The economic, financial and legal situation of private estates in Poland during the interwar period

Stanisław Zając

Instytut Badawczy Leśnictwa, Zakład Zarządzania Zasobami Leśnymi, Sękocin Stary, Braci Leśnej 3, 05–090 Raszyn

Tel. +48 22 7150678, fax +48 22 7153837; e-mail: s.zajac@ibles.waw.pl

Abstract. The bad economic situation for agro-forest farms in Poland during the interwar period was caused by war damage, a global economic crisis, crop failure, indebtedness prior to World War I, and by tribute payments towards rebuilding the country. Although the timber harvest was substantial, farm owners were forced to take out loans. In 1938, the debt level of agro-forest farms accounted for 18 per cent of their total value. The average debt level for this period oscillated between 9.8 and 126.0 PLN ha⁻¹. The assistance programme implemented by the government provided for a reduction in the interest rate of loans, particularly for farms with an area of up to 300 ha.

Key words: forestry history, private agro-forest farms, loans, debt, state assistance

1. Wstęp

Podnoszone co pewien czas w mediach zagadnienie zwrotu prywatnych majątków rolno-leśnych przejętych przez państwo po II wojnie światowej pomija całkowicie kwestię obciążeń finansowych tych majątków, a zwłaszcza rodzaju i poziomu ich przedwojennych zadłużeń. Tymczasem problematyka ta powinna być uwzględniona w procesie reprivatyzacji, a także w regulacjach prawnych w tym zakresie. W pracy podjęto więc próbę wyjaśnienia złożonej i trudnej sytuacji ekonomiczno-finansowej oraz prawnej prywatnych gospodarstw rolno-leśnych w Polsce w okresie międzywojennym.

Celem badań było przedstawienie i ocena sytuacji ekonomiczno-finansowej i prawnej prywatnych gospodarstw rolno-leśnych, przyczyn powstawania ich zadłużeń, a także polityki kredytowej państwa realizowanej w stosunku do tych gospodarstw w Polsce w okresie dwudziestolecia międzywojennego.

Informacje źródłowe oraz dane liczbowe niezbędne do osiągnięcia zamierzonego celu zaczerpnięto przede wszystkim z literatury przedmiotu, roczników sta-

tystycznych, w tym głównie przedwojennych, oraz z prowizorycznych planów urządzenia lasu znajdujących się w Biurze Urządzenia Lasu i Geodezji Leśnej w Warszawie. Istotną część informacji, dotyczących zwłaszcza rodzaju i wielkości zadłużeń prywatnych majątków ziemskich, pozyskano z zasobów Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

Podstawową techniką badawczą przyjętą w pracy była analiza i ocena zebranego materiału faktograficznego, dotyczącego problematyki prywatnych majątków ziemskich w Polsce w okresie międzywojennym. Metoda ta posłużyła do przedstawienia złożonych uwarunkowań ekonomiczno-finansowych i prawnych gospodarstw rolno-leśnych, a także wyjaśnienia przyczyn tych uwarunkowań i skutków dla właścicieli majątków ziemskich. Szczególną uwagę zwrócono zwłaszcza na związek trudnej sytuacji ekonomiczno-finansowej prywatnych majątków ziemskich z rodzajem i poziomem ich zadłużenia.

2. Sytuacja ekonomiczno-finansowa prywatnych majątków rolno-leśnych w Polsce w okresie międzywojennym

2.1. Charakterystyka prywatnych majątków ziemskich oraz udział lasów prywatnych w ogólnej powierzchni leśnej

Ogólna liczba gospodarstw rolno-leśnych w Polsce międzywojennej, według drugiego po I wojnie światowej spisu powszechnego z 1931 r. (pierwszy przeprowadzono w 1921 r.), wynosiła 3 261 909 o łącznej powierzchni 30 340 669 ha (Rocznik statystyczny RP 1935). Były to przeważnie gospodarstwa małe, o powierzchni poniżej 5 ha (64,6%). Udział majątków ziemskich o powierzchni 5–10 ha wynosił 22,5%, 10–20 ha – 9,6% i 20–50 ha – 2,4%. Gospodarstwa o powierzchni do 50 ha stanowiły więc aż 99,1% wszystkich majątków w Polsce. Ogólna liczba gospodarstw większych niż 50 ha wynosiła 30 079, a ich powierzchnia – 14 344 156 ha, tj. 47,3% ogólnej powierzchni gospodarstw w kraju (Rocznik statystyczny RP 1935; Orlikowski 1938).

W dwudziestolecu międzywojennym lasy niepaństwowe miały zdecydowanie większą powierzchnię niż

las państwowe (tab. 1). Na początku tego okresu ich obszar stanowił 68,1% ogólnej powierzchni leśnej, w tym lasy prywatne – według stanu z 1928 r. – zajmowały 65,8%, a kościelne i inne publiczne – 2,2%.

Według Czarnieckiego (1927) duży udział prywatnej własności leśnej był w głównej mierze wynikiem wyprzedaży lasów państwowych przez rządy zaborcze w XIX w., a także redystrybucji własności prywatnej (m.in. przekazania innym właścicielom majątków skonfiskowanych karnie za udział w powstaniach). W majątkach powstałych w wyniku wyprzedaży własności prywatnej lub redystrybucji majątków skonfiskowanych zdecydowanie przeważała wielka własność leśna (Miklaszewski 1928).

W 1938 r. było w Polsce 5282 tys. ha lasów prywatnych. Należały one do około 474 tysięcy właścicieli (tab. 2). W tej liczbie aż 98% stanowili właściciele małych gospodarstw leśnych (do 50 ha powierzchni) o łącznym obszarze około 930 tys. ha lasów. Zajmowały one 17,6% ogólnej powierzchni lasów prywatnych. Od 1923 r. wymieniona grupa własnościowa powiększyła się ponad 4-krotnie pod względem obszaru i aż 20-krotnie pod względem liczby właścicieli (Broda 2000). Zdaniem Brody (2000) „ten statystyczny przyrost drobnych lasów tylko częściowo odbył się kosztem innych grup właścicieli, w większym natomiast stopniu wsku-

Tabela 1. Udział powierzchni lasów państwowych i niepaństwowych w Polsce w latach 1923 i 1937

Table 1. The share in the area of state and non-state forests in Poland in 1923 and 1937

Rok Year	Ogólna powierzchnia lasów The total forest area	Lesistość The share of forest area	Lasy państwowe State forests		Lasy niepaństwowe Private forests			
					ogółem / total		w tym drobna własność within: small private property	
					tys. ha '000 ha	%	tys. ha '000 ha	%
1923	8969,4	23,1	2861,0	31,9	6108,4	68,1	1915,1	21,4
1937	8623,9	22,2	3338,6	38,7	5285,3	61,3	929,9	10,8

Źródło: Czarniecki 1927; Miklaszewski 1928; Mały rocznik statystyczny 1928.

Tabela 2. Wielkość prywatnych gospodarstw leśnych w 1938 r.

Table 2. The size of private forest holdings in 1938

Klasy wielkości prywatnych majątków leśnych The groups of private estate area	Powierzchnia ogólna The total area		Liczba właścicieli The number of estate owners	
	ha	tys. ha '000 ha	ogółem total	%
< 50	930	17,6	464 428	98,0
50–150	467	20,8	5 694	1,7
150–500	630		2 156	
> 500	3 255	61,6	1 596	0,3
Razem / Total	5 282	100,0	473 874	100,0

Źródło: Molenda 1960.

tek postępującego rozdrobnienia chłopskich własności oraz ujawnienia różnych parcel leśnych, które przed 15 laty nie były jeszcze objęte nadzorem władz państwowych”. W latach 1923–1937 udział lasów wielkiej własności (powyżej 500 ha powierzchni) w ogólnej powierzchni lasów prywatnych zmniejszył się o 12,2%. Ubytek ten był związany z realizacją ustawy o reformie rolnej, wykupem serwitutów oraz akcją scaleniową (Molenda 1960).

Wielkość prywatnych gospodarstw leśnych miała istotny wpływ na wyniki gospodarowania, a zwłaszcza na poziom ich zadłużenia. Gospodarstwa małe na ogół łatwiej przystosowywały się do trudnych warunków ekonomicznych w okresie międzywojennym. Dlatego najbardziej zadłużone były gospodarstwa o powierzchni średniej 50–500 ha i powyżej 500 ha (Rocznik statystyczny RP 1935; Orlikowski 1938).

2.2. Sytuacja gospodarcza i prawna prywatnych gospodarstw rolno-leśnych

W okresie międzywojennym (zwłaszcza w pierwszej jego połowie) sytuacja ekonomiczna prywatnych majątków rolno-leśnych była niezwykle trudna. Złożyło się na to wiele przyczyn, zarówno niezależnych od właścicieli tych majątków, jak i pochodnych ich sposobu gospodarowania. Do pierwszej grupy przyczyn należały: niski poziom zagospodarowania lasów w majątkach rolno-leśnych w okresie zaborów oraz polityka gospodarcza rządów państw zaborczych w stosunku do własności prywatnej. W konsekwencji w połowie lat dwudziestych okresu międzywojennego średni przyrost mierzności drzewostanów w lasach prywatnych drobnej własności (poniżej 50 ha) wynosił 1,62 m³/ha, w lasach dużej własności (powyżej 50 ha) – 2,62 m³/ha, natomiast w lasach państwowych – 2,85 m³/ha (Rocznik statystyki RP 1927).

Duże obciążenia właścicieli majątków ziemskich stanowiły również: reforma rolna (parcelacja ziemi wielkiej własności na uwłaszczenie chłopów małorolnych i bezrolnych) oraz wykup serwitutów (uprawnień ludności wiejskiej do korzystania z lasów dworskich – Broda 1999, 2000). Sprzyjało to jednak zwiększonym – ponad uzasadniony gospodarczo poziom – nielegalnym wyrębom lasów. Do spotęgowania trudności przyczyniła się zwłaszcza tzw. danina lasowa, czyli podatek w drewnie z lasów prywatnych na odbudowę kraju ze zniszczeń wojennych. Ustawę w tej sprawie przyjął Sejm w lipcu 1923 r. Danina ta, obowiązująca właścicieli lasów powyżej 30 ha, a w województwach wschodnich i części białostockiego powyżej 50 ha, została ustalona w wysokości 30% mierzności drewna użytkowego pozyskanego w ramach corocznych etatów rębnych: dla lasów nie obciążonych serwitutami na 10-letnie

1923–1933, a dla lasów serwitutowych na 5-letnie 1923–1928 (Broda 2000).

Również lasy państwowe partycypowały w zaopatrzeniu najuboższej ludności w drewno oraz w odbudowie zniszczonych przez wojnę gospodarstw (zagród) wiejskich. Formalną podstawą w tym względzie był pierwszy po wojnie akt prawny dotyczący lasów państwowych – zarządzenie Rady Ministrów z 30 grudnia 1918 r. w sprawie ochrony i użytkowania lasów oraz ustawa sejmowa w tej sprawie z 28 lutego 1919 r. Jednakże od 1923 r. ciężar ten został przesunięty głównie na lasy prywatne (Broda 2000).

Ustawodawstwo międzywojenne w sprawach ochrony i zagospodarowania lasów prywatnych było bardzo skromne pod względem liczby aktów prawnych. Podkreślić należy, że aż do 1927 r. obowiązywało ustawodawstwo państw zaborczych (w odniesieniu do lasów państwowych do 1928 r.) – nie ingerujące w sprawy własności prywatnej. Z prawa polskiego w tym okresie należy wymienić wspomniane wyżej zarządzenie rady ministrów oraz dekret naczelnika państwa z 16 stycznia 1919 r. w sprawie ochrony i użytkowania lasów oraz organizacji urzędów ochrony lasów (Broda 1999). Zasadniczym aktem prawnym było rozporządzenie prezydenta RP (z mocą ustawy) z dnia 24 czerwca 1927 r. o zagospodarowaniu lasów niestanowiących własności państwa. Dotyczyło ono całego kraju, a więc eliminowało obowiązujące wcześniej ustawodawstwo zaborcze. Niestety rozporządzenie to, zdaniem Brody (2000), zawierało poważne luki i nieprecyzyjne sformułowania, a zawarte w nim przepisy ochronne uległy daleko idącej liberalizacji (ułatwiały np. zmianę formy użytkowania lasów prywatnych na cele inne niż leśne, uznawały dowolność miejsca i czasu wycięcia drzewostanów), co przetrwało już do końca okresu międzywojennego (Broda 1999).

W dwudziestoleciu międzywojennym lasy średniej i wielkiej własności ziemskiej nie zostały objęte wystarczającym nadzorem i ochroną przez pracowników służb ochrony lasów, ze względu na zbyt małą liczebność tych służb. Według Barańskiego (1928) na jednego komisarza ochrony lasów przypadało przeciętnie (w zależności od województwa) od około 30 tys. ha do 162 tys. ha lasów. Szczególnego nadzoru i ochrony wymagały zwłaszcza lasy wielkiej własności na wschodzie i w woj. lwowskim, gdzie stanowiły one odpowiednio 50 i 56% powierzchni lasów niepaństwowych. Lasy te były przedmiotem zainteresowania i penetracji różnego rodzaju firm kupieckich, zajmujących się hurtowymi zakupami dużych partii drzewostanów na pniu, w celu ich eksploatacji i sprzedaży wyrobionego drewna (Barański 1928).

W początkowych latach okresu międzywojennego nastąpiło znaczne uszczuplenie powierzchni leśnej w

Polsce. Największy ubytek lasów w latach 1919–1925 miał miejsce w województwach wschodnich (54 ha na każdy tysiąc hektarów powierzchni leśnej) i centralnych (38 ha), najmniejszy zaś w zachodnich (1 ha) i południowych (4 ha). W skali kraju przeciętny ubytek gruntów leśnych w roku 1925 w stosunku do stanu z 1919 r. wynosił 33 ha na każdy tysiąc hektarów (Barański 1928).

Obowiązek parcelacji majątków ziemskich na rzecz chłopów małopolskich i bezrolnych wynikał z ustawy o reformie rolnej z 1920 r. (znowelizowanej w 1925 r.). Znoszenie serwitutów polegało na oddaniu chłopom części gruntów leśnych w zamian za zrzeczenie się przez nich uprawnień do bezpłatnego korzystania z pozostałego lasu. Według urzędowego sprawozdania z 1923 r. na około 4,6 mln ha lasów znajdujących się wówczas w ewidencji urzędów ochrony lasów przeszło 37% było obciążone serwitutami.

Duży udział w procesie zmniejszania się powierzchni leśnej miało też scalanie gospodarstw rolnych, regulowanie granic oraz związane z tym zmiany niektó-

rych powierzchni leśnych na inny rodzaj użytkowania (Broda 1999).

Ogólny bilans strat powierzchni leśnej w okresie międzywojennym z powodu parcelacji ziemi, likwidacji serwitutów i akcji scaleniowej zestawiał Broda (2000) na podstawie „Małego rocznika statystycznego” z 1938 i 1939 r. (tab. 3). Zestawienie to jest niepełne, gdyż nie zawiera danych za pierwsze lata powojenne dotyczących lasów państwowych (straty w lasach państwowych stanowiły tylko 6% ogólnego ubytku powierzchniowego lasów w Polsce) oraz nie uwzględnia drobnej własności leśnej. Można więc przyjąć, że ogólny ubytek powierzchni leśnej w okresie międzywojennym był znacznie większy niż podano w tab. 3.

Oprócz ubytku powierzchni leśnej powszechnym zjawiskiem były również nadmierne wyręby w lasach prywatnych. Etat roczny w tych lasach, określony na podstawie wielkości przyrostu, wynosił około 11,5 mln m³. Tymczasem, jak podaje Broda (1999), w pierwszych latach powojennych wyrąbano znacznie więcej drewna (tab. 4).

Tabela 3. Ubytek lasów w okresie międzywojennym w wyniku regulowania stosunków własnościowych (za: Broda 2000)

Table 3. The reduction in the forest area in the interwar period due to the regulation of ownership relations (after Broda 2000)

Lasy Forests	Lata Years	Ubytek powierzchni leśnej (w tys. ha) w wyniku The reduction in the forest area (in '000s ha) due to the			
		parcelacji majątków lotting out an estate	likwidacji serwitutów winding up of an easements	akcji scaleniowej merging action	razem total
Państwowe / State	1925–1937	30,3	12,3	15,0	57,6
Niepaństwowe / Private)	1919–1937	336,9	335,3	203,5	875,7
Razem / Total	1919–1937	367,2	347,6	218,5	933,3
%		39,3	37,3	23,4	100,0

Tabela 4. Wielkość wyrębów rocznych w lasach prywatnych w latach 1923–1925 (mln m³) (za: Broda 1999)

Table 4. The volume of annual logging in private forests in 1923–1925 (million m³ – after Broda 2000)

	Wyręby / Logging	1923	1924	1925
1. Zgodne z etatem w lasach posiadających plany urządzania gospodarstwa leśnego In accordance with volume possibilities in forest with forest management plans		3,15	3,88	4,42
2. Nadetatowe w lasach urządzonych i nie urządzonych, dokonane na podstawie zezwoleń władz ochrony lasów Exceeded volume possibilities in forest with- and without forest management plans, on permission of forest protection authorities		12,81	5,39	12,90
3. Bezprawne Illegal		1,16	0,88	0,73
4. Na powierzchniach podlegających zmianom rodzaju użytkowania On an areas with changed harvesting methods		2,35	2,74	4,35
Razem roczne wyręby Total annual logging		19,47	12,89	22,40
Teoretyczna (dopuszczalna) wielkość wyrębu wg przyrostu Theoretical (permissible) volume of logging in accordance with increment		11,50	11,50	11,50

Ogółem wyręb w lasach prywatnych w latach 1923–1925 wyniósł 54,76 mln m³, czyli przeciętnie rocznie po 18,25 mln m³. Stanowiło to przekroczenie przyrostu o ponad 63%. Następnym nadmiernych wyrębów był gwałtownie postępujący ubytek lasów w Polsce. W ciągu pierwszych 8 lat po odzyskaniu niepodległości ubytek ten wyniósł 288,5 tys. ha (Broda 1999).

Skutkiem nadmiernych wyrębów z roku na rok zwiększał się obszar nieodnowionych powierzchni leśnych. Na przykład w 1923 r. właściciele lasów byli zobowiązani dokonać zaległych zalesień na obszarze 97 tys. ha, a zalesiono zaledwie 6 tys. ha. W następnym roku ze 120 tys. ha zaległych zrębów zalesiono tylko 8 tys. ha, przybyło zaś 29 tys. ha nowych powierzchni zrębowych. W 1925 r. ze 170 tys. ha zaległych zrębów zalesiono niespełna 16 tys. ha, a wyrąbano 54 tys. ha powierzchni drzewostanów. W 1926 r. było już do odnowienia i zalesienia ponad 208 tys. ha powierzchni zrębowych (Ihnatowicz 1928).

W związku ze zmniejszaniem się powierzchni lasów prywatnych i dewastacyjnymi ich wyrębami ukazały się w prasie polskiej alarmujące wypowiedzi na ten temat (Barański 1928). Autor artykułu stwierdził, że w Polsce nadwyżka drewna użytkowego ponad zapotrzebowanie wewnętrzne wynosiła tylko około 1,5 mln m³, tymczasem w ciągu czterech lat wywieziono 30 mln m³ surowca, zamiast dopuszczalnych 6 mln m³. Rozmiar pozys-

kania surowca drzewnego w lasach polskich w ciągu całego okresu międzywojennego przedstawia tabela 5.

Nadmierny wyręb w skali tego dwudziestolecia szacuje się na co najmniej 200 mln m³ grubizny, w tym około 85 mln m³ drewna użytkowego. W następstwie tego potencjał gospodarczy lasów obniżył się z około 1 mld m³ w połowie lat dwudziestych do około 770 mln m³ pod koniec okresu międzywojennego, a w przyroście – z 23 do 17 mln m³/rocznie. Najwyższy rozmiar wyrębu, ponad 45 mln m³ grubizny, miał miejsce w 1927 r. w związku z najwyższymi wówczas cenami eksportowymi, wycinaniem drzewostanów zniszczonych przez gradacje strzygoni choinówki i barczatki sosnowki, a także z przewidywanym ogłoszeniem ustawy w sprawie zagospodarowania lasów niepaństwowych (Broda 2000).

Nadmierne obciążenia właścicieli majątków ziemskich (reforma rolna, wykup serwitutów, danina lasowa) przyczyniły się do znacznego zwiększenia (często nielegalnego) wyrębu lasów. Zmniejszenie powierzchni leśnej oraz przyrostu miąższości drzewostanów spowodowało spotęgowanie się trudności gospodarczych (np. opóźnienia w odnowieniach powierzchni pozrębowych). Trudna sytuacja finansowa właścicieli tych majątków zmusiła ich do zaciągania różnego rodzaju kredytów, a tym samym stopniowego zwiększania się zadłużenia.

Tabela 5. Wielkość i struktura pozyskania surowca drzewnego w lasach państwowych i niepaństwowych w okresie dwudziestolecia międzywojennego (za: Broda 2000 i Molenda 1965)

Table 5. The level and structure of wood harvest in the state and non-state forests in the interwar period (after Broda 2000 and Molenda 1965)

Kategorie własności Ownership categories	Pozyskanie surowca drzewnego Harvesting of timber			
	dopuszczalne / permissible		rzeczywiste / real	
	grubizna large timber	w tym: drewno użytkowe within: high class timber	grubizna large timber	w tym: drewno użytkowe within: high class timber
	ogółem w latach 1919-1939, mln m³ / total in the years 1919-1939, million m³			
Państwowe / State	160	90	161	97
Niepaństwowe* / Private*	180	85	380	170
Razem / Total	340	175	541	267
	średniorocznie, m³/ha / average in year, m³/ha			
Państwowe / State	2,80	1,60	2,80	1,70
Niepaństwowe* / Private*	2,15	1,02	4,53	2,03
Razem / Total	2,41	1,25	3,86	1,91

* lasy niepaństwowe o powierzchni >30 ha (> 50 ha w woj. wschodnich i części białostockiego)
private forests of an area > 30 ha (>50 ha in eastern provinces and part of Białystok province)

3. Zadłużenie prywatnych majątków ziemskich w okresie międzywojennym i jego struktura

3.1. Przyczyny zadłużenia prywatnych majątków ziemskich

Pierwotną przyczyną zadłużenia gospodarstw rolno-leśnych w Polsce, zwłaszcza większych o powierzchni powyżej 50 ha, były nieuregulowane należności z okresu sprzed odzyskania niepodległości. Gospodarstwa te były zadłużone głównie w bankach rosyjskich – np. w Banku Szlacheckim, w Banku Tuskim i w Wileńskim Banku Ziemskim (Symonowicz 1936). Ponadto w wyniku działań wojennych podczas I wojny światowej niektóre gospodarstwa wiejskie zostały zdewastowane, a ich majątek w dużym stopniu zniszczony. Środki niezbędne do ich funkcjonowania uzyskiwano ze sprzedaży drewna lub z zaciągania kredytów w bankach i u osób prywatnych. Zaciąganie pożyczek niezbędnych do spłacania zobowiązań przedwojennych oraz odbudowy ze zniszczeń wojennych i bieżącego prowadzenia gospodarstw rolnych było przyczyną powstawania zadłużeń właścicieli gospodarstw, zwłaszcza większych o powierzchni powyżej 50 ha (Orlikowski 1938).

Drugą, bardzo ważną przyczyną zadłużania majątków ziemskich była kilkuletnia klęska nieurodzaju spowodowana niekorzystnymi czynnikami atmosferycznymi, w tym zwłaszcza nadmiernymi opadami w okresie wegetacji w latach 1926, 1928 i 1933 (woj. wileńskie), gradobicim w roku 1930 (woj. nowogródzkie) oraz suszą w latach 1933–1935 (woj. poznańskie i pomorskie – Symonowicz 1936).

Kolejną przyczyną pogłębiającego się zadłużenia gospodarstw rolno-leśnych w okresie międzywojennym była ogólnie trudna sytuacja gospodarcza w Polsce (spowodowana m.in. wojną celną z Niemcami), a także kryzys gospodarczy, który dotknął całą gospodarkę światową pod koniec lat dwudziestych i na początku lat trzydziestych. Był on szczególnie dotkliwy dla gospodarstw już wcześniej zadłużonych. Pod naciskiem wierzycieli właściciele tych gospodarstw wyprzedawali na licytacjach inwentarz żywy (3–4 razy taniej niż kilka lat wcześniej), a później również ziemię. Właściciele niektórych majątków ziemskich, broniąc się przed licytacją, zaciągali pożyczki bez względu na wysokość oprocentowania. Źródło dochodów ze sprzedaży ziemi zaczęło się jednak szybko kurczyć w związku z brakiem zainteresowania jej kupnem (Orlikowski 1938).

Najtrudniejsza sytuacja była w tych majątkach, których właściciele zadłużali się kilkakrotnie: najpierw na spłatę zobowiązań sprzed I wojny światowej, a następnie z powodu odbudowy gospodarstw zniszczonych

w czasie działań wojennych (1914–1920) lub na pokrycie strat z tytułu klęsk nieurodzaju. Odbudowa tych gospodarstw trwała aż do końca 1928 r., tj. do początku światowego kryzysu gospodarczego.

Sytuację ekonomiczno-finansową niektórych prywatnych gospodarstw rolno-leśnych pogarszał również brak odpowiedniej wiedzy i umiejętności z zakresu zarządzania, finansów i rachunkowości w gospodarce rolnej u ich właścicieli. Trudna sytuacja ekonomiczno-finansowa tych gospodarstw trwała do czasu wprowadzenia ustawodawstwa ochronnego na prywatne majątki ziemskie, czyli do drugiej połowy 1933 r. (Orlikowski 1938).

Trudności gospodarcze oraz wzrastające zadłużenie prywatnych majątków ziemskich na skutek zobowiązań podatkowych, a także świadczeń w naturze na cele reformy rolnej i na wykup serwitutów oraz na odbudowę ze zniszczeń wojennych, przyczyniły się do poszukiwania dodatkowych środków finansowych, co skutkowało zwiększonymi wyrębami i wylesieniami lasów prywatnych. Obciążenia te odczuwali szczególnie właściciele średnich i dużych majątków rolno-leśnych.

3.2. Zadłużenie majątków ziemskich w województwach wileńskim i nowogródzkim

Struktura i poziom zadłużenia majątków ziemskich w okresie międzywojennym w Polsce zostały zbadane w odniesieniu do województw, dla których dostępne były materiały źródłowe (m.in. informacje znajdujące się w Archiwum Akt Nowych, rocznikach statystycznych, a także literaturze przedmiotu). Zebrane dane umożliwiły przedstawienie wielkości oraz struktury zadłużenia majątków ziemskich na terenie woj. wileńskiego i nowogródzkiego, a także zrzeszonych w Towarzystwie Kredytowym Ziemskim w Warszawie (Broda 1999; Czarliński i Mikołajczyk 1938; Orlikowski 1938, Symonowicz 1936).

Według Symonowicza (1936) prywatne gospodarstwa rolne w woj. wileńskim i nowogródzkim zadłużały się na skutek brania pożyczek w postaci środków finansowych i towarowych. Pierwsze dotyczyły zobowiązań wobec banków, spółdzielni kredytowych, kas oszczędnościowych, osób prywatnych, a także z tytułu tzw. należności uprzywilejowanych (podatki państwowe i komunalne, ubezpieczenia socjalne, rzeczowe i inne). Zadłużenia towarowe obejmowały natomiast zobowiązania wobec spółdzielni rolniczo-handlowych, firm handlowych i osób prywatnych. Pożyczki towarowe zaciągane były m.in. w postaci materiału siewnego lub nawozów sztucznych.

Na wielkość zadłużenia wpływała też forma zarządzania majątkami. Gospodarstwa prowadzone przez właścicieli były na ogół mniej zadłużone niż gospo-

Tabela 6. Zadłużenie gospodarstw rolnych o powierzchni ponad 50 ha w woj. wileńskim i nowogródzkim wg stanu na 1 lipca 1934 r. (za: Symonowicz 1936)

Table 6. Indebtedness of agricultural farms with an area of over 50 hectares in the provinces of Vilnius and Novogrodek as of 1 July 1934 (after Symonowicz 1936).

Rodzaj wierzyciela The type of mortgage creditor	Wielkość wierzytelności The value of receivables	
	tys. zł '000s of PLN	%
1. Banki, spółdzielnie kredytowe i kasy oszczędnościowe Banks, credit co-operatives and savings associations	46 626	52,29
2. Spółdzielnie rolniczo-handlowe Agriculture and commercial co-operatives	1 000	1,12
3. Urzędy podatkowe, ubezpieczenia socjalne i rzeczowe Tax offices, social and estate insurance company	11 904	13,35
4. Osoby prywatne Private persons	22 636	25,39
Razem / Total	89 166	100,00

darstwa wdzierzawiane. Zjawisko to obserwowano na terenie całego kraju (Broda 1999).

W 1934 r. zadłużenie gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 50 ha w województwie wileńskim i nowogródzkim, jakich na terenie obu województw było ponad 7 tys., przekraczało 89 mln zł (tab. 6). Z pracy Symonowicza (1936) wynika, że zadłużenie 557 badanych własności ziemskich na terenie tych województw, które stanowiły zaledwie 8% ogólnej liczby gospodarstw rolnych, wynosiło ogółem 18 092 tys. zł. Łączna zaś suma zadłużenia tych majątków stanowiła ponad 20% zadłużenia wszystkich majątków o powierzchni powyżej 50 ha w obu województwach. Zadłużenie ogólne gospodarstw w woj. wileńskim wynosiło bowiem 9 172 158 zł, czyli 67,32 zł/ha, natomiast w woj. nowogródzkim – 8 919 574 zł, tj. 68,20 zł/ha. Tymczasem według danych GUS (Rocznik statystyczny 1936) średni przychód brutto z tytułu produkcji roślinnej kształtował się w Polsce na poziomie 79,21 zł/ha, a z tytułu produkcji zwierzęcej – 127,82 zł/ha.

Zadłużenie właścicieli majątków ziemskich systematycznie rosło. Dotyczyło to wszystkich gospodarstw rolno-leśnych w Polsce. Zadłużenie niektórych majątków przekraczało nawet ich wartość ogólną, co uniemożliwiało likwidację długu w drodze ich sprzedaży. Właściciele tych majątków nie mogli znaleźć nabywców chcących przejąć zobowiązania. Powstała bardzo trudna sytuacja, gdyż w wielu gospodarstwach rolnych wszystkie przychody przejmowane były przez wierzycieli i wydatkowane na bieżące podatki. Najbardziej zadłużone były gospodarstwa o powierzchni powyżej 300 ha. Najmniejsze zobowiązania miały natomiast gospodarstwa małe. Koszt obsługi długu (odsetki i raty kredytu) przekraczał często dochody majątków rolnych (Czarliński i Mikołajczyk 1938).

Najczęściej stosowana stopa procentowa udzielanych kredytów wynosiła 10–16% w skali rocznej. Pożyczki w bankach zaciągane były przeważnie na 6–8%, rzadziej poniżej 4%. Natomiast najwyższe oprocentowanych kredytów udzielały firmy handlowe i osoby prywatne (16–20%). Wśród tych ostatnich zdarzały się pożyczki oprocentowane nawet powyżej 20% (Czarliński i Mikołajczyk 1938).

3.3. Zadłużenie majątków ziemskich zrzeszonych w Towarzystwie Kredytowym Ziemskim w Warszawie

Towarzystwa kredytowe ziemskie (TKZ) były instytucjami tworzonymi na terenie Polski przeważnie przez zadłużonych właścicieli ziemskich poręczających zbiorowo swoimi majątkami nieruchomymi bezpieczeństwo wystawionych przez siebie papierów dłużnych. Członkami towarzystw były też osoby udzielające pożyczek właścicielom ziemskim w postaci gotówki lub papierów wartościowych, których zabezpieczeniem był kapitał zakładowy powstały w wyniku sprzedaży akcji lub nieruchomości (majątki ziemskie) zastawione towarzystwu na poczet zaciągniętej pożyczki. Przekazanie majątku w zastaw potwierdzane było przez pożyczkobiorcę tzw. listami zastawnymi. Kredyty i pożyczki udzielane były również właścicielom ziemskim przez instytucje nie mające charakteru stowarzyszeń. Należały do nich przede wszystkim banki (np. rolnicze i hipoteczne), kasy oszczędnościowe i spółdzielnie kredytowe (Czarliński i Mikołajczyk 1938).

Towarzystwa kredytowe emitowały obligacje wykupywane przez ich członków. Listy zastawne wystawiane przez właścicieli zadłużonych majątków ziemskich były wpisywane do hipoteki (jako zastrzeżenie – ogranicze-

nie prawa rzeczowego do nieruchomości). Pożyczki hipoteczne udzielane były pod zastaw nieruchomości (budynki, ziemia), w tym także glebę leśną. Bardzo rzadko zaciągano długi hipoteczne pod zastaw lasu (drzewostanu). Instytucje kredytowe zastrzegały sobie wówczas wiele praw w zakresie nadzoru nad gospodarstwem leśnym, sposobu gospodarowania itp. a ponadto też wyceniały jego wartość oraz określały terminy spłat (Czarliński i Mikołajczyk 1938).

TKZ z siedzibą w Warszawie powstało w 1925 r. w celu udzielania pożyczek na hipotekę dóbr nieruchomości ziemskich. Miało ono prawo dokonywania wszelkiego rodzaju czynności prawnych, zaciągania zobowiązań i zawierania umów w zakresie kredytowania zadłużonych majątków ziemskich. Towarzystwo podlegało nadzorowi ministra skarbu za pośrednictwem mianowanego przez tego ministra stałego komisarza rządowego.

Formalną stronę działalności TKZ regulowało rozporządzenie ministra skarbu wydane w porozumieniu z ministrem sprawiedliwości 3 września 1932 r. (Dz. U. 1933). Zgodnie z artykułem 3 statutu TKZ, stanowiącego załącznik do tego rozporządzenia, członkami Towarzystwa byli właściciele dóbr obciążonych pożyczkami hipotecznymi. Natomiast artykuł 136 statutu precyzował odpowiedzialność TKZ w pierwszej kolejności za zobowiązania powstałe z tytułu wystawionych przez kredytobiorców listów zastawnych, a dopiero w następnej za zobowiązania wynikające z innych jego działań.

Warszawskie TKZ działało we wszystkich powiatach województwa warszawskiego, łódzkiego, kieleckiego, lubelskiego, białostockiego, poleskiego, wołyńskiego, poznańskiego, pomorskiego, lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego. Towarzystwo nie miało natomiast swoich agend w województwie nowogrodzkim i śląskim. W województwie krakowskim TKZ nie

miało swoich przedstawicielstw w 9 spośród 18 powiatów, tj. w krakowskim, limanowskim, mieleckim, myślenickim, nowosądeckim, nowotarskim, tarnowskim, wadowickim i żywieckim.

Na podstawie danych zawartych w sprawozdaniu dyrekcji głównej TKZ w Warszawie, można stwierdzić, że liczba zadłużonych majątków ziemskich wg stanu na koniec 1938 r. wynosiła 7775, a powierzchnia – 1 283 678 ha (Sprawozdanie TKZ 1939). Wartość szacunkowa zadłużonych majątków wynosiła 1 269 658 tys. zł, natomiast wartość zadłużenia (długu nieumorzonego) tych majątków – 228 969 tys. zł (tab. 7). Zadłużenie analizowanych majątków ziemskich stanowiło więc 18% ich wartości. Udział lasów w ogólnej powierzchni majątków stowarzyszonych w TKZ wynosił 24%. Najwięcej lasów (ponad 99% ogólnej powierzchni) przypadało na wielkie majątki ziemskie (o pow. powyżej 500 ha – 79%) oraz średniej wielkości (o pow. 50–500 ha – 20%).

Wielkość zadłużenia właścicieli majątków ziemskich stowarzyszonych w warszawskim TKZ wg stanu na koniec 1938 r. (z tytułu pożyczek nieumorzonych i ich obsługi) wynosiła ogółem ponad 247 mln zł (tab. 8). Zaledwie 5% tej sumy stanowiło zadłużenie właścicieli małych (do 50 ha) majątków ziemskich. Najbardziej zadłużone były gospodarstwa średnie (o pow. 50–500 ha), których udział w ogólnej sumie zadłużeń wynosił 60,56% oraz wielkie (o pow. ponad 500 ha) – 34,33%. Z ogólnej sumy pożyczek w wysokości ponad 229 mln zł, stanowiących blisko 93% całego zadłużenia, aż 90% stanowiły listy zastawne, wystawiane głównie w walucie polskiej, ale także amerykańskiej i francuskiej. Listy te stanowiły najczęstszą formę zabezpieczenia zaciąganych kredytów. Zadłużone majątki ziemskie, których właściciele nie byli w stanie spłacić swoich zobowiązań, były przejmowane na własność przez TKZ (Sprawozdanie TKZ 1939).

Tabela 7. Wartość zadłużeń majątków ziemskich zrzeszonych w TKZ (stan na 31.12.1938 r.)* (za: Sprawozdanie TKZ za 1938 r.)

Table 7. The debt level of the landowners associated in Land Credit Association (as of 31 December 1938 after Sprawozdanie TKZ 938)

Wielkość majątków ziemskich The estate area	Liczba majątków The number of estate	Powierzchnia majątków The total estate area	Wartość majątków The value of estate	Wartość zadłużenia nieumorzonego The value of non-remitted debts
ha		ha	tys. zł / '000s of PLN	tys. zł / '000s of PLN
< 50 ha	4 089	53 260	60 457	11 497
50–500 ha	3 093	626 960	755 146	138 799
> 500 ha	593	603 458	454 053	78 673
Ogółem / In all	7775	1 283 678	1269 656	228 969

* W zestawieniu nie uwzględniono 22 majątków ziemskich o pow. 18 262 ha (brak danych), których dług nieumorzony wynosił 247 tys. zł.

In the table have not been included 22 estate of 18 262 ha area (lack of data), which had non-remitted debts of 247 000 PLN.

4. Kredytowanie działalności gospodarczej prywatnych majątków ziemskich oraz pomoc państwa w zakresie ich oddłużania

4.1. Struktura i poziom kredytów oraz sposoby kredytowania prywatnych gospodarstw rolno-leśnych

W początkowych latach okresu międzywojennego kredyty na finansowanie działalności majątków rolnych były udzielane prawie wyłącznie przez osoby prywatne. W miarę powstawania instytucji kredytowych pożyczki prywatne były uzupełniane, a następnie zastępowane kredytem instytucjonalnym. Najwcześniejszym rozpoczęto kredytowanie większej własności ziemskiej. W ostatnich latach okresu międzywojennego nastąpiło szybkie ograniczenie dopływu kredytów z prywatnych źródeł kapitałowych, przy równoczesnym powolnym rozwoju kredytowania zorganizowanego (Orlikowski 1938).

Najbardziej popularne wśród właścicieli majątków rolnych było zaciąganie kredytów krótkoterminowych, zwłaszcza na zakup nasion zbóż do siewu i na paszę dla zwierząt domowych. Kredyty udzielały przeważnie Bank Gospodarstwa Krajowego (BGK) oraz Państwowy Bank Rolny (PBR). Znacznych pożyczek na ten cel udzielały też komunalne kasy oszczędnościowe, kasy kredytowe i osoby prywatne. Zaciąganie tych, z natury rzeczy drogie, kredytów było nieopłacalne w dłuższym horyzoncie czasu. Zwłaszcza, że wobec braku kredytów długoterminowych, kredyty krótkoterminowe były zużywane na inwestycje o wieloletniej amortyzacji. Powszechność tego zjawiska, wobec załamania się cen rolniczych w 1929 r., pogłębiła znacznie negatywne skutki kryzysu zarówno dla dłużnika, jak i wierzyciela (Carliński i Mikołajczyk 1938).

W początku lat trzydziestych nastąpił największy kryzys w rolnictwie. Prawie cały wysiłek państwa skierowany był na zminimalizowanie skutków załamania dochodowości gospodarstw rolnych poprzez stopniowe wprowadzanie ustawodawstwa ochronnego w zakresie kredytowania. W tym też czasie rozbudowano system kredytu rolnego. Wzrost zapotrzebowania na kredyty wraz z ostrożnością wierzycieli w udzielaniu pożyczek spowodowały powstanie nowej formy kredytu krótkoterminowego w postaci zabezpieczenia rzeczowo-osobowego (m.in. przy kredytach zbożowych). Ten sposób zabezpieczania kredytów stał się powszechną formą dopływu środków obrotowych do rolnictwa (Carliński i Mikołajczyk 1938; Orlikowski 1938).

W okresie tym nie nastąpiły żadne zasadnicze zmiany w strukturze kredytów. Sytuacja ekonomiczno-finansowa gospodarstw rolno-leśnych nie uległa zasadniczej zmianie. Poza ustawową redukcją stopy procentowej dawnych zadłużeń, nie zmniejszono oprocentowania

kredytów krótkoterminowych, pomijając nowe kredyty specjalne. Kredyt długoterminowy stał się nieznacznie tańszy na skutek redukcji oprocentowania i kosztów administracyjnych. Z powodu jednak prawie całkowitego zaniku tego typu kredytów, obniżkę tę należy zaliczyć do akcji oddłużeniowej w zakresie porządkowania starych zadłużeń (Symonowicz 1936).

Rozbudowane ustawodawstwo oddłużeniowe dla rolnictwa tworzono z punktu widzenia możliwie najmniejszej interwencji w stosunki prywatnoprawne wierzyciela i dłużnika. Zasadniczym celem było umożliwienie zadłużonym właścicielom ziemskim przetrwanie kryzysu. Nie rozwiązano więc zagadnienia zadłużeń rolnych ani w drodze ich ustawowej redukcji, ani też za pomocą wieloletniego przesunięcia terminu płatności. W konsekwencji przerzucono problem likwidacji długów przedkryzysowych na okres poprawy sytuacji gospodarczej (Symonowicz 1936).

Połowa zadłużenia krótkoterminowego i trzy czwarte długoterminowego (w ramach kredytu zorganizowanego i z pominięciem zadłużeń prywatnych) przypadała na gospodarstwa o powierzchni ponad 50 ha. Natomiast do obciążenia gospodarstw o powierzchni poniżej 50 ha kredytem długoterminowym należy dodać 623 mln zł należności z tytułu zadłużenia gospodarstw powstałych na skutek przebudowy ustroju rolnego. Podnosi to przeciętne obciążenie 1 ha użytków rolnych o 31,9 zł, czyli łączne obciążenie długoterminowe tych gospodarstw (małych) wynosiło 41,7 zł/ha. Dane te nie obejmują trudnych do oszacowania zobowiązań prywatnych. Na początku lat trzydziestych na skutek ustawodawstwa oddłużeniowego dopływ do rolnictwa kredytów prywatnych oraz wielkość zadłużenia względem osób prywatnych uległy znacznemu obniżeniu (Orlikowski 1938).

Na sytuację majątków rolno-leśnych miały wpływ zasady udzielania kredytów. Należy podkreślić, że warunkiem udzielenia kredytu była – oprócz posiadania odpowiedniej zdolności kredytowej dłużnika – możliwość jego zabezpieczenia na majątku kredytobiorcy. Łączyło się to ściśle z rozpowszechnieniem hipotecznej regulacji tytułów posiadania, znajdujących odzwierciedlenie w księgach wieczystych. Hipoteczne zabezpieczenie (wpis w księdze wieczystej o obciążeniu finansowym nieruchomości) było podstawą kredytu długoterminowego. Trudności w udzielaniu hipotecznego zabezpieczenia stanowiły jedną z przyczyn, dla których kredyt długoterminowy, będący najwłaściwszą dla rolnictwa formą kredytu, nie mógł rozwinąć się na szerszą skalę. Skalę tego zjawiska ilustruje informacja podana przez Orlikowskiego (1938). Według tego autora w 1937 r. w Polsce liczba gospodarstw posiadających księgi wieczyste wynosiła 1666,8 tys. (52% ogólnej liczby gospodarstw), w tym 1618,9 tys. gospodarstw o

Tabela 8. Struktura i poziom zadłużenia majątków stowarzyszonych w TKZ (stan na 31.12.1938 r.), tys. zł (za: Sprawozdanie TKZ za 1938 r.)

Table 8. The structure and level of indebtedness of the landowners associated in Land Credit Association (as of 31 December 1938) in '000s of PLN (after Sprawozdanie TKZ 1938)

Wyszczególnienie Specification	Wielkość majątku ziemskiego The estate area			razem / in all
	< 50 ha	50–500 ha	> 500 ha	
I. Pożyczki nieumorzone / Non-remitted loans				
– w listach zastawnych serii 5-tej, 4,5% by mortgage bonds of 5 th series, rate 4,5%	10 415,7	125 315,0	71 171,7	206 902,4
– w listach zastawnych serii 6-tej, 4,0% by mortgage bonds of 6 th series, rate 4,0%	390,7	3 432,9	2 287,3	6 110,8
– w listach zastawnych serii z 1924 r., 4,5% by mortgage bonds of 1924' series, rate 4,5%	59,6	1 363,3	1 035,5	2 458,4
– w listach zastawnych serii z 1929 r., 6,0% by mortgage bonds of 1929' series, rate 6,0%	246,4	4 691,9	2 827,3	7 765,7
– w gotówce / in ready cash	384,8	4 134,9	1 458,6	5 978,3
Razem I / Total I	11 497,2	138 938,0	78 780,4	229 215,6
II. Należności z tytułu obsługi pożyczek / Loan interest liabilities				
– raty od pożyczek, procenty z tytułu zwłoki loan rates, interests on account of delay	686,2	10 230,6	5829,1	16 745,9
– inne należności / other liabilities	454,8	562,8	263,1	1 280,7
Razem II / Total II	1 141,0	10 793,4	6 092,2	18 026,6
Ogółem / In all	12 638,2	149 731,4	84 872,6	247 242,2

powierzchni poniżej 50 ha. Tak znaczny udział majątków bez założonej księgi wieczystej, zwłaszcza wielkich własności ziemskich, był przyczyną, że ich właściciele nie mogli uzyskać taniego kredytu wymagającego odpowiedniego zabezpieczenia. Zmuszeni byli często korzystać z pożyczek lichwiarskich, co w rezultacie przyczyniło się do szybkiego popadania w tzw. pułapkę zadłużeniową.

Drugim czynnikiem warunkującym prawidłowe kredytowanie rolnictwa był stan i organizacja aparatu kredytowego rolnego. Sieć instytucji kredytowych nie była dostateczna. W poszczególnych okręgach brak takich instytucji uniemożliwiał właścicielom majątków ziemskich uzyskanie kredytu. Również stan finansowy instytucji kredytowych stanowił znaczną przeszkodę w uzyskiwaniu kredytu. Załamanie się wypłacalności rolników w czasie kryzysu postawiło instytucje kredytu rolnego w bardzo trudnej sytuacji finansowej (Orlikowski 1938).

Na terenie województw centralnych i wschodnich w 320 gminach na 1568 gmin ogółem brakowało w ogóle kas Stefczyka, czy gminnych kas pożyczkowo-oszczędnościowych, natomiast w wielu innych zły stan finansowy tych instytucji uniemożliwiał udzielanie pożyczek z własnych środków. Oznaczało to, że około 20%

właścicieli majątków rolnych nie mogło korzystać z lokalnych instytucji kredytowych. Obliczając z kolei kapitał obrotowy istniejących kas i porównując go z liczbą gospodarstw okazuje się, że łącznie były one w stanie udzielić pożyczki w wysokości zaledwie 37,1 zł na jedno gospodarstwo (dane na 31.12.1935; Orlikowski 1938).

Pod kierunkiem Ministerstwa Skarbu prowadzone były działania mające na celu poprawę stanu finansowego instytucji kredytu rolnego. W zakresie organizacji kredytu rolnego zmniejszono koszty własne instytucji kredytowych, powodujących nadmierne podnoszenie stopy procentowej (kredytowej). Działania te nie były jednak wystarczające ze względu na brak środków budżetowych. Ogromne potrzeby kredytowe w innych dziedzinach gospodarczych, zwłaszcza na inwestycje przemysłowe w tworzonym wówczas Centralnym Okręgu Przemysłowym, ograniczały znacznie możliwości wspierania kredytów rolnych (Orlikowski 1938).

Począwszy od 1935 r. nastąpiło ożywienie akcji kredytowej rolnictwa. Nabrała ona cech programowego działania rządu i uwzględniała podstawowe potrzeby rolnictwa, wynikające bądź ze zjawisk struktury rolnej, bądź też z warunków i potrzeb produkcji. Z roku na rok wzrastała suma kredytów mających na celu zaspoko-

jenie specjalnych potrzeb rolnictwa. Obok stałego działania, zmierzającego do wytworzenia sprzyjających warunków dla dopływu kredytów obrotowych z rynku kapitałowego, powstawały nowe rodzaje kredytów uwzględniające potrzeby rolnictwa (Carliński i Mikołajczyk 1938).

4.2. Polityka kredytowa państwa w stosunku do majątków rolno-leśnych

Trudna sytuacja ekonomiczno-finansowa większości majątków ziemskich wymagała skierowania na wieś już od 1931 r. znaczącej pomocy ze środków Skarbu Państwa. Formalną podstawą tej pomocy był pakiet przepisów prawnych wprowadzonych w życie począwszy od 1933 r., czyli:

1) ustawa o ułatwieniach dla instytucji kredytowych, przyznających dłużnikom ulgi w zakresie wierzytelności rolniczych z dnia 24 marca 1933 r. (Dz.U. RP nr 25, poz. 211), formułująca zasady pomocy dla instytucji kredytowych (art. 1–4) oraz istotę powołania i działania Banku Akceptacyjnego (art. 5–8),

2) rozporządzenie ministra skarbu o zasadach udzielania pomocy instytucjom zawierającym układy z dłużnikami w zakresie wierzytelności rolniczych z dnia 26 czerwca 1933 r. (Dz.U. RP nr 50, poz. 395),

3) rozporządzenie ministra skarbu o zasadach udzielania pomocy instytucjom zawierającym układy z dłużnikami w zakresie wierzytelności rolniczych z dnia 11 grudnia 1934 r. (Dz.U. RP nr 109, poz. 967),

4) dekret prezydenta R.P. z dnia 30 września 1935 r. (Dz.U. RP nr 71, poz. 449) w sprawie zmiany rozporządzenia prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 października 1934 r. o konwersji i uporządkowaniu długów rolniczych oraz ustawy z dnia 28 marca 1933 r. o urzędach rozjemczych do spraw majątkowych posiadaczy gospodarstw wiejskich,

5) dekret prezydenta R.P. z dnia 14 listopada 1935 r. (Dz.U. RP nr 82, poz. 507) w sprawie zmian ustawy o ułatwieniach dla instytucji kredytowych przyznających dłużnikom ulgi w zakresie wierzytelności rolniczych.

Na mocy ustawy z 24 marca 1933 r. o ułatwieniach dla instytucji kredytowych, przyznających dłużnikom ulgi w zakresie wierzytelności rolniczych powołano Bank Akceptacyjny. Zasadniczym zadaniem tego banku była konwersja krótkoterminowych zobowiązań rolniczych na drodze tzw. układów konwersyjnych. Istotą układu konwersyjnego było rozłożenie krótkoterminowego zobowiązania rolniczego na okres od 10 do 14 lat, przy jednoczesnym obniżeniu oprocentowania (do 4,5% dla gospodarstw o pow. do 300 ha i 6,5–7,0% dla gospodarstw większych). Termin zawierania układów konwersyjnych ustalono ostatecznie na 31 października 1936 r.

Dla ułatwienia instytucjom wierzycielskim przeprowadzenia konwersji swoich wierzytelności rolniczych przewidziano pomoc ze strony Skarbu Państwa w wysokości 150 mln zł. Pomoc ta była przeznaczona na:

a) pokrycie strat poniesionych przez instytucje wierzycielskie z tytułu obniżenia oprocentowania skonwertowanych wierzytelności,

b) pokrycie 50% ewentualnych strat na kapitale wierzytelności (kwota kredytu) objętych układami konwersyjnymi.

Intencją ustawy o powołaniu Banku Akceptacyjnego było uporządkowanie sytuacji finansowej majątków ziemskich poprzez zorganizowanie (udzielenie) kredytów akceptacyjnych w postaci weksli o krótkim, z reguły nie przekraczającym jednego roku, terminie akceptacji. Bank ten przeprowadził szeroką kampanię informacyjną o korzyściach zarówno dla rolników, jak i wierzycieli z tytułu konwersji krótkoterminowych zobowiązań za pomocą kredytów (preferencyjnych). W wyniku tej akcji zaczęto zawierać układy konwersyjne między wierzycielami i dłużnikami. Wierzyciele wykazywali tylko początkowo postawę nieprzychylną, podczas gdy rolnicy byli cały czas sceptycznie nastawieni do tej formy pomocy państwa. Przeciagali więc termin zawarcia układów, oczekując obniżenia odsetek i innych dodatkowych udogodnień.

Opinię o nieprzychylnym nastawieniu rolników do idei konwersji długów wyraził Komitet Konwersyjny, który był instytucją odwoławczą. Według tego Komitetu powodem opóźnień rolników w zawieraniu układów były popularne ustawy ograniczające egzekucję należności od dłużników. Na ich podstawie powołano urzędy rozjemcze (dla długów prywatnych) i Bank Akceptacyjny (dla długów bankowych).

W wyniku działań urzędów rozjemczych wprowadzono nadzór sądowy nad gospodarstwami rokującymi nadzieję na wyjście z kłopotów finansowych. Podczas trwania nadzoru rolnik nie musiał płacić odsetek, podczas gdy obowiązek ten istniał w przypadku długów konwertowanych przez Bank Akceptacyjny. Rolnicy, którzy za pośrednictwem tych urzędów otrzymywali w sądzie decyzję o wstrzymaniu lub wyłączeniu z egzekucji ruchomości lub odroczenie licytacji nieruchomości, nie spieszyli się z uporządkowaniem swoich krótkoterminowych zobowiązań. Powodowało to przedłużanie postępowania sądowego i ogromne nagromadzenie się spraw o odroczenie spłat (zwłaszcza w b. zaborze pruskim). Sprawy przez wiele miesięcy przeligiwały w sądach, natomiast w tym czasie rolnicy nie spłacali w ogóle swoich zobowiązań (nawet odsetek od kredytów).

5. Podsumowanie

Trudna sytuacja ekonomiczno-finansowa prywatnych majątków ziemskich (rolno-leśnych) w Polsce w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. powstała na skutek zadłużeń sprzed I wojny światowej, zniszczeń wojennych w latach 1914–1920 i obciążenia daniną na odbudowę państwa, ogólnoswiatowego kryzysu gospodarczego z początku lat 30., klęski nieurodzaju (nadmierne opady, susza i in.), a także niekiedy braku odpowiedniej wiedzy i umiejętności właścicieli tych majątków z zakresu zarządzania, finansów i rachunkowości w gospodarce rolnej. Sytuację tę pogarszała początkowo brak jednolitych regulacji prawnych dotyczących lasów poszczególnych zaborów, a także spójnego systemu finansowania prywatnych majątków ziemskich, w tym zwłaszcza pomocy państwa w zakresie ich kredytowania.

Podstawą pomocy finansowej państwa dla prywatnych majątków ziemskich był pakiet przepisów prawnych wprowadzonych w życie począwszy od 1933 r. Na mocy tych przepisów m.in. przedłużono termin spłaty zobowiązań krótkoterminowych, obniżono oprocentowanie kredytów (szczególnie dla gospodarstw o powierzchni do 300 ha) oraz usprawniono system kredytowania i oddłużania prywatnych gospodarstw rolno-leśnych.

W celu wyrównania strat w gospodarce rolnej właściciele majątków ziemskich masowo eksploatowali swoje lasy oraz zaciągali kredyty na niekorzystnych warunkach. Mimo znacznego pozyskania drewna właściciele tych gospodarstw byli zmuszeni brać kredyty. W 1938 r. zadłużenie gospodarstw rolno-leśnych stanowiło 18% ogólnej ich wartości. Poziom przeciętnego zadłużenia wahał się w granicach 9,8–126,0 zł/ha.

Pozyskanie surowca drzewnego w okresie międzywojennym przekraczało znacznie wielkość bieżącego przyrostu zapasu drzewnego. Stan lasów prywatnych ulegał stopniowemu pogorszeniu na skutek nadmiernych wyrębów, zwiększania się powierzchni nieodnawianej i niedoinwestowania gospodarstw leśnych.

Wykaz literatury i źródeł

Barański W. 1928. Kwestja drzewna w Polsce. Zakł. Graf. E. i K. Koziańskich, Warszawa, s. 1–196.

- Broda J. 1999. Lasy wielkiej i średniej własności ziemskiej w okresie międzywojennym – ich udział powierzchniowy, uwarunkowania gospodarcze i ustawodawstwo, eksploatacja i stopień uprzemysłowienia oraz rola w ekonomice gospodarstw obszarowych, Maszynopis, Poznań, s. 1–15.
- Broda J. 2000. Historia leśnictwa w Polsce. Wyd. Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu. Warszawa, s. 1–368.
- Carliński L., Mikołajczyk S. 1938. O racjonalne uporządkowanie długów rolniczych. Pomorskie Towarzystwo Rolnicze w Toruniu i Wielkopolskie Towarzystwo Kółek Rolniczych w Poznaniu, s. 1–15.
- Czarnecki J. 1927. Dochodowość lasów państwowych. *Kwartalnik statystyczny GUS*, 4: 800 – 801.
- Ihnatowicz S. 1928. Budżet Ministerstwa Rolnictwa na r. 1928/29. *Drzewo Polskie*, 10: 1–156.
- Mały rocznik statystyczny GUS 1928, Wyd. GUS, s. 1–87.
- Mały rocznik statystyczny GUS 1938, Wyd. GUS, s. 1–406.
- Mały rocznik statystyczny GUS 1939, Wyd. GUS, s. 1–424.
- Miklaszewski J. 1928. Lasy i leśnictwo w Polsce, t. 1, Warszawa, s. 72/73, 112/113,
- Molenda T. 1960. Badania nad ekonomiką i polityką polskich lasów państwowych w latach 1920–1939. *Folia Forestalia Polonica, Ser. A*, 3: 3-211.
- Molenda T. 1965. Dwa dwudziestolecia polskiego leśnictwa. w: Podstawowe problemy rozwoju leśnictwa i drzewnictwa w PRL. Materiały z sesji naukowej Polskiego Tow. Leśnego w Zielonej Górze dnia 26 IX 1964 r. Warszawa, s. 1–29.
- Orlowski S. 1938. Aktualne zagadnienia kredytu rolnego. *Rolnictwo*, 6 (Wyd. Tow. Oświaty Rolniczej, Warszawa): 15–27.
- Rocznik statystyczny. 1936. Wyd. GUS. Warszawa, s. 1–310,
- Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. 1935. Wyd. GUS, Warszawa, s. 1–278.
- Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. 1927. Wyd. GUS. Warszawa, s. 1–156.
- Rozporządzenie Ministra Skarbu wydane w porozumieniu z Ministrem Sprawiedliwości z dnia 3 września 1932 r. w sprawie zmiany ustawy (statutu) Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Warszawie. Dz. U. R.P nr 10 z 1933 r., poz. 66 i nr 24 z 1933 r., poz. 204.
- Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Warszawie (wg stanu na 31.12.1938 r.). 1939. Wyd. TKZ w Warszawie, s. 1–135.
- Symonowicz S. 1936. Zadłużenie większych gospodarstw rolnych woj. wileńskiego i nowogródzkiego. *Rocznik Nauk Rolniczych i Leśnych*, 40: 239–256.
- Zając S., Broda J., Kwiecień R. 1999. Stan majątków ziemskich w okresie przedwojennym. Maszynopis - dokumentacja IBL. Warszawa, s. 1–62.